

بررسی ساختار و جایگاه علمی حجة‌البالغة اثر سید خلف حسینی موسوی مشعشی*

محمد عتابی^۱

نصراله احمدی مهر^۲

چکیده

حجة‌البالغة، اثر مولا خلف بن عبدالمطلب حسینی موسوی مشعشی حویزی (قرن یازدهم هجری)، از متون برجسته کلام شیعه در عصر صفوی است که با هدف اثبات امامت و ولایت امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) و اهل بیت (علیهم السلام) تألیف شده است. این اثر با تلفیق مستندات دقیق قرآنی و روایات معتبر با استدلال‌های عقلی، رویکردی نظام‌مند را در الهیات استدلالی ارائه می‌دهد. نسخه خطی منحصر به فرد این کتاب که در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود، افزون بر ارزش متنی، از اهمیت تاریخی و میان‌رشته‌ای در حوزه‌های کلام، تاریخ اندیشه و فرهنگ‌نامه‌نگاری دینی نیز برخوردار است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی نسخه‌شناسی، ساختار، محتوا و شیوه استدلال مؤلف در چهل «حجّه» کتاب پرداخته و یادداشت پایانی آن درباره نابینایی را نیز تحلیل کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که مؤلف با رویکردی آموزشی و در چارچوب مناظره‌های کلامی، به تقویت مبانی اعتقادی شیعه پرداخته و از این رهگذر، پیوندی معنادار بین سنت کلامی متقدم و فضای فکری-سیاسی دوره صفوی برقرار ساخته است. از این منظر، حجة‌البالغة حلقه‌ای کلیدی در انتقال و تکوین اندیشه شیعی در عصر صفوی به شمار می‌آید و جایگاهی مهم در تاریخ الهیات شیعه دارد.

کلید واژگان: حجة‌البالغة، مولا خلف مشعشی، کلام شیعه، امامت، نسخه‌شناسی، صفویان، مناظره دینی.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۳۰- تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۶ / مقاله ترویجی

۱. استاد مدعو، گروه معارف، واحد ماهشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ماهشهر، ایران (نویسنده مسئول)

m.atabi.5614@gmail.com /

۲. مدرس دانشگاه پیام نور شهرستان رامشیر، ایران/Rar1356@gmail.com

مقدمه

خوزستان به دلیل پیشینه کهن و موقعیت جغرافیایی ممتازش، در طول دوره اسلامی یکی از کانون‌های تولید اندیشه دینی و کنش فقهی - اجتماعی بوده است. می‌دانیم که این اقلیم پرتحرک، در میانه شاهراه‌های تجاری و فرهنگی میان بین‌النهرین و فلات ایران قرار داشته و از این رو در سده‌های دهم و یازدهم هجری قمری بستر شکل‌گیری و شکوفایی جریان‌های متمایز کلامی و فقهی بوده است؛ جریان‌هایی که در تعامل - و گاه در رقابت - با مراکز بزرگ علمی صفوی در اصفهان، قزوین و نجف معنا پیدا می‌کردند.

در میان خاندان‌های اثرگذار این دوره، مشعشعیان جایگاهی ممتاز داشتند. این خاندان که از سده نهم هجری در هویزه استقرار یافت، افزون بر تثبیت اقتدار سیاسی، شبکه‌ای از مدارس و حلقه‌های علمی را پدید آورد و در پیوند دادن سنت‌های کلامی ایران و عراق نقشی واسط و تعیین‌کننده ایفا کرد. یکی از برجسته‌ترین چهره‌های این خاندان، سید خَلَف بن عبدالمطلب حسینی موسوی مشعشعی بنیانگذار خلف آباد (رامشیر) است؛ عالمی که هم در فضای اجتماعی و سیاسی جنوب ایران نفوذ داشت و هم در میدان کلام امامیه با رویکردی جدلی و مستدل اثر گذاشت.

یکی از مهم‌ترین آثار علمی او، کتاب **حُجَّةُ الْبَالِغَةِ** است؛ اثری که در سال ۱۰۲۵ق در اوج تحولات مذهبی عصر صفوی تألیف شد. سید خَلَف در این کتاب، با تکیه بر آیات قرآن و روایات معتبر شیعه و اهل سنت، به اثبات امامت و ولایت ائمه علیهم‌السلام - به‌ویژه امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام - می‌پردازد. وی عنوان اثر را به‌روشنی از آیه ۱۴۹ سوره انعام الهام گرفته است:

«قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ فَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ» که در سنت تفسیری و کلامی شیعه، ناظر بر حجت قاطع و برهان تام الهی دانسته می‌شود.

شایان توجه آن که استفاده از ترکیب «الحُجَّةُ البالیة» در عنوان آثار کلامی، پس از سید خَلَف نیز استمرار یافت و بعدها الهام‌بخش تألیف کتاب‌هایی با ساختار برهانی مشابه شد؛ از جمله **الحُجُّجُ البالیة علی تجرّد النّفس النّاطقة** اثر حکیم الهی حسن حسن‌زاده آملی که می‌کوشد با حجت‌های قویم عقلی و نقلی، تجرّد نفس ناطقه را ثابت کند.

از این منظر اثر سید خَلَف را می‌توان یکی از نخستین صورت‌بندی‌های جنوب ایران در بهره‌گیری از این اصطلاح قرآنی برای ساماندهی استدلال‌های کلامی دانست؛ صورت‌بندی‌ای که نشان می‌دهد خوزستان صفوی نه تنها در حاشیه جریان‌های فکری ایران نبود، بلکه در تولید گونه‌ای از کلام جدلی - با ریشه‌های قرآنی - نقشی فعال ایفا کرده است.

نسخه خطی این اثر، گذشته از ارزش علمی و محتوایی، ویژگی‌های نسخه‌شناختی متمایزی دارد؛ از جمله کتابت به خط نسخ ایرانی خوش‌خوان، قطع وزیری متوسط، ۲۲۲ برگ، استفاده از کاغذ آهار مهره شامی، حواشی علمی و مهرهای تملک خاندان مشعشی. اهدای اثر به امام‌قلی‌خان، حاکم فارس و وقف نسخه برای کتابخانه آستان قدس رضوی، نشان از پیوند مستقیم مؤلف با مراکز رسمی قدرت و دانش عصر صفوی دارد.

با وجود این، مطالعات پیشین عمدتاً به معرفی اجمالی نسخه یا ذکر نام کتاب در فهرس نسخ خطی و تراجم پرداخته (شیر، ۱۹۶۵؛ قیم، ۱۳۸۳؛ قیم، ۱۳۹۳؛ حسینی، ۱۳۹۸) و کمتر به بررسی نظام‌مند ساختار درونی اثر، جایگاه علمی آن و پیوندش با بافت اجتماعی - فکری خوزستان همت گماشته‌اند. این خلأ پژوهشی، نیاز جامعه علمی به تحلیل دقیق و میان‌رشته‌ای در این حوزه را نمایان می‌سازد.

پرسش اصلی تحقیق آن است که:

تحلیل ساختار نظام‌مند **حجة البالغة** و بازتاب آن در پیشبرد اهداف کلامی اثر، چگونه می‌تواند به تبیین جایگاه سید خلف مشعشی در تاریخ اندیشه شیعی از رهگذر مطالعه نسخه‌شناختی و محتوایی این متن بینجامد؟

فرضیه اصلی پژوهش این است که **حجة البالغة** بازتاب‌دهنده اندیشه‌های کلامی رایج در عصر صفوی بوده و بازنمایی خلاقانه‌ای از چالش‌ها و نیازهای فکری جنوب ایران در سده یازدهم هجری است که مطالعه نسخه‌شناختی و محتوایی آن می‌تواند جایگاه سید خلف مشعشی را به عنوان چهره‌ای تأثیرگذار در تاریخ اندیشه شیعی تبیین نماید.

پژوهش حاضر با اتکا به نسخه خطی آستان قدس رضوی (شماره ۶۴۶۲) و با بهره‌گیری از روش ترکیبی نسخه‌شناسی، تحلیل محتوای کلامی و بررسی تطبیقی با آثار مشابه، می‌کوشد ساختار و جایگاه علمی این اثر را تبیین کند. نوآوری این تحقیق در آن است که با نگاهی همزمان به متن و زمینه، حجة البالغة را نه صرفاً به عنوان یک متن کلامی، بلکه به مثابه سندی تاریخی - فکری از پیوند علم و قدرت از حویزه تا خلف‌آباد دوره صفوی تحلیل می‌کند.

معرفی مؤلف

سید خلف بن عبدالطلب حسینی موسوی مشعشی (متولد ۹۸۰ - متوفی ۱۰۷۰ یا ۱۰۷۴ق) ملقب به کمال الدین از عالمان برجسته امامی، محدث، متکلم و شاعر سده یازدهم هجری است که در شهر هویزه - مرکز حکومت خاندان مشعشی - چشم به جهان گشود (سبحانی تبریزی، ۱۳۸۲، ۳/ ۴۱۲). وی به خاندان «مشعشیان» تعلق داشت؛ خانواده‌ای از سادات موسوی با پیشینه‌ای درخشان در دانش دینی و اداره مناطق جنوب

غرب ایران که برای دوره‌ای طولانی، بر هویزه و نواحی پیرامون آن حکم می‌راندند (رنجبر، ۱۳۹۰، ۳۲۵).

دوران کودکی و نوجوانی سید خلف در محیطی آمیخته به سنت‌های علمی و سیاسی سپری شد. در سن پانزده سالگی به درخواست پدرش، برای تحصیل جدی علوم دینی به دورق (شادگان امروزی) سفر کرد (امین عاملی، ۱۴۰۳، اق، ۶/۳۳۰).

گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که سید خلف علاوه بر بهره‌مندی از محضر علمای بومی همچون عبداللطیف بن ابی جامع، بعدها با مراکز علمی مهم عصر صفوی همچون شیراز و اصفهان نیز ارتباط برقرار کرد و به دلیل حافظه قوی و تسلط بر متون دینی، به سرعت به رده عالم‌ان طراز اول شیعه راه یافت (افندی، ۱۳۸۹، ۲/۲۲۹؛ امین عاملی، ۱۴۰۳، اق، ۶/۳۳۰).

او علاوه بر بنا نهادن مساجد و مدارس متعدد، علما و طلاب را از نقاط مختلف جذب می‌کرد. (حکیم، ۱۳۸۵، اق، ۴/۳۱۱، ۳۱۳، ۳۱۵).

بررسی منابع تاریخی نشان می‌دهد سید خلف دانشمندی برجسته بود که بخش عمده‌ای از حیات علمی خود را صرف تولید و تدوین آثار علمی کرد. در واقع تعامل گسترده با اندیشمندان معاصر، نقشی محوری در شکل‌گیری هویت علمی و محتوای تألیفات وی داشته است.

در همین راستا با مطالعه مرثیه سید علی خان، می‌توان با جایگاه سید خلف به عنوان متکلمی توانمند در دفاع از گزاره‌های دینی را آشنا شد. این متن، بازتاب‌دهنده رویکرد فعال سید خلف در مواجهه با چالش‌های فکری عصر خویش است. تأکید بر توانایی او در رفع ابهامات و پیچیدگی‌های معرفتی، گویای اهمیت میراث مکتوب وی در تداوم گفتمان دینی است.

آثار او طیف وسیعی از حوزه‌های دانشی را در برمی‌گیرد؛ از علوم کلامی و جدلی گرفته تا فقه، اصول، صرف و نحو. (اسماعیل باشا، ۱۹۵۵، ۳۵۰-۳۴۹؛ احمدی مهر، ۱۴۰۳، ۴).
 از جمله مهم‌ترین تألیفات او می‌توان به آثار زیر اشاره کرد:

الف. کلام و اعتقادات شیعه

۱. برهان الشيعة في الإمامة - این اثر حدود سی و سه هزار سطر دارد و موضوع آن اثبات امامت امیرالمؤمنین (علیه السلام) است. نویسنده با تکیه بر براهین عقلی و نقلی به این مسئله پرداخته و در بخش نقل‌ها ابتدا نکات تازه‌ای را از منابع اهل سنت بیان کرده، سپس احادیث شیعی را آورده است. کتاب در مجموع شامل چهل برهان و چهل مجلس است.
۲. الحجة البالغة في إثبات إمامة أمير المؤمنين - کتابی در اثبات امامت امام علی (علیه السلام) با استناد به قرآن و حدیث.
۳. خير الكلام في المنطق و الكلام و إثبات إمامة كل إمام - اثری مرکب از منطق و کلام با اثبات امامت همه امامان (علیهم السلام).
۴. رسالة الإثني عشرية - رساله‌ای در باب طهارت و نماز.

ب. منطق و روش استدلال

۵. الحق المبين في المنطق و الكلام - این کتاب از چند مقدمه تشکیل شده است: مقدمه نخست به مبانی علوم می‌پردازد. دومی درباره منطق است و سومی به مباحث کلامی و موضوعات مشابه اختصاص دارد. حجم اثر در مجموع حدود هشت هزار سطر است.

۶. خیر الکلام فی المنطق و الکلام- این اثر مباحث منطق و کلام را پی می گیرد تا به بحث امامت می رسد و در ادامه با شرح زندگانی ائمه طاهرين علیهم السلام و حضرت بقیة الله عجل الله فرجه خاتمه می یابد. حجم اثر در مجموع حدود بیست و هفت هزار سطر است.

ج. عرفان و اخلاق

۱. حق الیقین فی الطریقة و السلوک- این اثر به علم سلوک و طریقت می پردازد و نویسنده، آن را با نظمى کم سابقه گرد آورده است. وی مباحث طریقت را بر پایه آموزه های اهل بیت علیهم السلام و در چارچوب اصول شریعت و سلوک صحیح تفسیر می کند؛ به گونه ای که از شطحات صوفیان و گرایش هایی مانند حلول و اتحاد فاصله دارد و بر طریقه انبیا علیهم السلام و صالحان تکیه می کند. حجم این مجموعه حدود پانزده هزار سطر است.

د. حدیث و فضایل

۱. البلاغ المبین فی الأحادیث القدسیة - این کتاب مجموعه ای از احادیث قدسی نازل شده بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است که در کنار آن، گزیده ای از سخنان پیامبران علیهم السلام، ائمه اطهار علیهم السلام و اندرزهای اولیای صالح آمده است. نویسنده همچنین بخشی از تجربه ها و تأملات شخصی خود را در قالب نکته های حکمی، بدان افزوده است.

۲. سیف الشیعة فی الحدیث- شامل احادیثی در دفاع از مکتب شیعه.

۳. سفینه النجاة فی فضائل الأئمة الهداه- شامل فضایل و مناقب امیرالمؤمنین علیه السلام و ائمه طاهرين علیهم السلام که شامل ده هزار سطر است.

۴. فخر الشیعة فی فضائل علی بن أبی طالب- در فضایل امام علی علیه السلام.

۵. المودة فی القربی فی فضائل فاطمة الزهرا و أئمة الهدی- در بیان فضایل حضرت فاطمه زهرا علیه السلام و مادر ایشان تدوین شده و هم زمان شرحی از زندگانی ائمه طاهرين علیهم السلام و

دلایل امامت منصوص آنان ارائه می‌کند. نویسنده برای حفظ و ثبت فضایل، معجزات، کرامات، شمار فرزندان و تاریخ ولادت و وفات هر یک از ایشان، گزارش‌های مرتبط را گرد آورده است. سپس دیدگاه فرقه‌هایی چون زیدیه، کیسانیه و واقفیه - که امامت را به گونه‌ای دیگر تفسیر کرده‌اند - نقد شده و استدلال‌های آنان از اساس رد می‌شود. حجم اثر در مجموع حدود سی و سه هزار سطر است.

۶. مظهر الغرائب - این کتاب شامل اسرار، معارف و نکته‌هایی است که نویسنده در شرح دعای عرفه امام حسین (علیه السلام) به دست آورده است. او مفاهیم عرفانی، فلسفی و حدیثی دعا را تحلیل کرده و آن را از منظر اهل سلوک و عرفان تفسیر می‌نماید.

هـ. ادبیات (شعر و نثر)

۱. دیوان شعر عربی - شامل اشعار به زبان عربی.
۲. دیوان شعر فارسی - شامل اشعار به زبان فارسی.
۳. نهج القویم من کلام امیر المؤمنین (علیه السلام) - شامل بخشی از کلمات و خطبه‌های امام علی (علیه السلام) که سید رضی آن‌ها را در نهج البلاغه نیاورده است؛ با این حال، اثر ناتمام مانده و به پایان نرسیده است.

و. زبان‌شناسی و آموزش زبان

۱. سبیل الرشاد فی النحو و الصرف - این اثر متضمن مقدماتی است: اول و دوم صورت و نحوه، سوم اصول دین، چهارم فروع دین از عبادات تا دیات. این کتاب شش هزار سطر است.
۲. منظومه فی النحو - کتابی منظوم در قواعد نحو.

ز. دعا و مناجات

۱. دلیل النجاح فی الأدعية و الفلاح - مجموعة دعاها و آثار معنوی آن‌ها.

سید خلف افزون بر جایگاه علمی، در عرصه اجتماعی - سیاسی نیز نفوذ داشته و نقش مهمی در پیوند دادن سنت علمی محلی با جریان اصلی کلام شیعی صفوی ایفا کرد. نابینایی او در سال‌های میانی عمر، مانعی در راه فعالیت‌های علمی‌اش نشد. گزارش‌ها حاکی از آن است که برخی آثار مهم خود مانند حجة البالغة را تنها با اتکا به حافظه و در مدتی کوتاه تألیف کرد (حجة البالغة، ۱۰۲۵، برگ ۲۲۲).

۲۰۹

بررسی ساختار و جایگاه علمی حجة البالغة اثر سید خلف حسینی موسوی مشعشی

تاریخچه، نسخه‌شناسی و محل نگهداری نسخه خطی حجة البالغة

با وجود اهمیتی که کتاب حجة البالغة در سنت کلامی امامیه در سده یازدهم قمری دارد، این اثر تاکنون نه تصحیح شده و نه به‌طور مستقل، موضوع پژوهش‌های جامع قرار گرفته است. آنچه در پژوهش‌های معاصر انجام شده، بیشتر معرفي کتابخانه‌ای نسخه‌ها در فهرستگان و گزارش‌های پراکنده نسخه‌شناسی است و تاکنون هیچ مطالعه تطبیقی یا تصحیح انتقادی جامعی درباره آن صورت نگرفته است.

بنابراین لازم است نخست تاریخچه پژوهش نسخه‌ها و کارهای انجام‌شده در این زمینه مرور شود تا جایگاه پژوهش حاضر و نو بودن آن به‌درستی روشن گردد.

۱. تاریخچه پژوهش و معرفي‌های انجام‌شده

بررسی منابع موجود نشان می‌دهد که کارهای انجام‌شده درباره نسخه‌های حجة البالغة عمدتاً سه دسته است:

الف. معرفي نسخه در فهرست‌های خطی

مهم‌ترین اطلاعات درباره این رساله، در فهرست‌های کتابخانه‌ای (قزوین، آستان قدس، و مراکز عراق) ثبت شده و تنها شامل مشخصات کتابت، آغاز و انجام و برخی

ویژگی‌های صورتی است. بنابراین پژوهش تحلیلی، تاریخ‌گذاری محتوایی، یا بررسی تطبیقی میان نسخه‌ها تاکنون انجام نشده است.

ب. استندهای محدود در پژوهش‌های تاریخ مشعشعیان در برخی اسناد مرتبط با خاندان مشعشعی، به وجود این رساله اشاره شده اما متن رساله و محتوای کلامی آن هرگز موضوع بررسی مستقل نبوده است.

ج. عدم وجود تصحیح انتقادی یا تحقیق مستقل با وجود قدمت نسخه‌ها، تاکنون هیچ تصحیحی بر اساس مقابله نسخه‌ها و هیچ مقاله مستقلی درباره جایگاه کلامی و تاریخی این رساله منتشر نشده است؛ امری که ضرورت پژوهش حاضر را دوجندان می‌سازد.

تاکنون سه نسخه خطی معتبر و قابل‌اتکا از این رساله شناسایی و بررسی شده که همگی به خط نسخ، متعلق به قرن یازدهم یا اوایل قرن دوازدهم هجری و دارای ساختار محتوایی یکسان هستند. با توجه به جزئیاتی که در فهرستگان نسخ خطی در معرفی نسخه‌های شناسایی شده آمده و نیز با بررسی نسخه‌های تصویر برداری شده از آن، می‌توان ویژگی‌های زیر را برای نسخه‌های موجود برشمرد:

۱. نسخه کتابخانه مدرسه امام صادق (ع) در قزوین: این نسخه از مهم‌ترین و کامل‌ترین دست‌نویس‌های موجود است که در قطع رحلی (۳۰ × ۲۱ سانتی‌متر)، در ۱۹ برگ و حدود ۲۵۰ سطر در اواخر قرن یازدهم هجری کتابت شده و در اصل به امام‌قلی‌خان (حاکم صفوی فارس و خوزستان) اهدا گشته است. متن کتاب با عبارت «فی بیان قبح تقدیم المفصول علی الفاضل...» آغاز می‌شود و با عبارت «فحمد الله وأثنی علیه...» (با افتادگی چند سطر پایانی) به انجام می‌رسد. وجود حواشی متعدد و قدمت اهدا، ارزش نسخه‌شناختی والایی به آن بخشیده است.

۲. نسخه کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی در مشهد: این دست‌نویس در فهرست نسخه‌های خطی آستان قدس رضوی با عنوان «الحجة البالغة» ثبت شده و از نظر محتوایی کاملاً منطبق با اثر سید خلف است. این اثر به خط نسخ، در قطع متوسط (۱۸ × ۲۸ سانتی‌متر)، با ۲۲۰ برگ و ۲۳ سطر در صفحه، با حواشی فراوان نگاشته شده و در سال ۱۳۲۳ ق خریداری گشته است. آغاز آن عبارت «الحمد لله قمع بالحجج البالغة شبه أهل الشک...» و پایانش عبارت «فلیعتبر الناظر بحقیقة هذا المقال...» (با افتادگی انجام) است. این نسخه به دلیل سلامت نسبی و قدمت خرید، یکی از کهن‌ترین و قابل‌اعتمادترین گواه‌ها برای تصحیح انتقادی متن به شمار می‌رود.

۳. نسخه موجود در مجموعه نسخ خطی فارسی جهان در عراق: نسخه‌ای دیگر در مخازن عراق نگهداری می‌شود که از حیث ساختار، همان دو مقدمه، چهل حجت و خاتمه را داراست و به خط نسخ کتابت شده اما از رطوبت‌دیدگی و فرسایش جزئی رنج می‌برد. تکرار عنوان همراه با آیات قرآنی در آغاز صفحات از ویژگی‌های آن است. وجود این نسخه نشان‌دهنده رواج اثر سید خلف در محافل علمی بین‌النهرین و احتمالاً در میان شاگردان یا حامیان خاندان مشعشی در قرن یازدهم و دوازدهم هجری است.

این سه نسخه، با وجود تفاوت‌های جزئی در قطع و تعداد سطور، همگی مؤید اصالت و اهمیت رساله «حجة البالغة» در سنت کلامی شیعه امامیه خوزستان و گستره جغرافیایی نفوذ فکری سید خلف از حویزه تا قزوین، مشهد و عراق هستند. وجود حواشی فراوان در هر سه دست‌نویس نیز حاکی از مطالعه مستمر و بحث‌برانگیز بودن متن در حوزه‌های علمی صفوی و پساصفوی است.

بر اساس تاریخچه یادشده، نوآوری کار حاضر در چند محور قابل بیان است:

نخست، پژوهش حاضر نخستین گزارش منسجم و تحلیلی از نسخه‌های موجود ارائه

می‌دهد.

دوم، با استخراج دقیق آغاز و انجام نسخه‌ها، توانسته وضعیت افتادگی‌ها و کمبودهای متنی را به شیوه‌ای نظام‌مند شناسایی کند.

سوم، به تحلیل تطبیقی ساختار رساله و ارزیابی اعتبار دست‌نویس‌ها پرداخته و وجوه تمایز و تشابه نسخه‌ها را روشن ساخته است.

چهارم، مبنای لازم برای تصحیح انتقادی متن را فراهم آورده است؛ کاری که تاکنون انجام نشده بود.

پنجم، جایگاه رساله را در منظومه کلامی خاندان مشعشی در سده یازدهم تبیین کرده و نقش آن را در تحولات فکری این دوره نشان داده است.

از این رو، پژوهش حاضر نخستین تلاشی است که از سطح معرفی کتابخانه‌ای فراتر رفته و نسخه‌ها را در چارچوب مطالعات نسخه‌شناسی و تاریخ اندیشه بررسی می‌کند.

ساختار اثر

کتاب بر اساس گزارش نسخه موجود شامل دو مقدمه، چهل حجت (مجلس) و یک خاتمه است. هر مقدمه، چهار تنبیه علمی دارد که به مباحثی چون اسناد اخبار مرویه و روش استدلال، ضرورت وجود امام و لزوم عصمت، مبانی کلامی مرتبط با امامت

می‌پردازد (احمدی مهر، ۱۴۰۳، ۱). هر «حجت» با استناد به آیه‌ای از قرآن آغاز شده، سپس تفسیر، شأن نزول و تحلیل‌های کلامی ارائه می‌گردد. نویسنده در پایان هر آیه، بخشی موسوم به «مجلس قال الشریف کمال‌الدین سید خلف» را می‌آورد که در آن به بیان تأویلات و نکات لطیف علمی می‌پردازد (الحجة البالغة، ورق ۷ به بعد).

از ساختار، تقسیم‌بندی‌های مضامین و چینش استنادات قرآنی و حدیثی برمی‌آید که مؤلف به اصول منظم سنت کلامی وفادار بوده و متن را به صورتی سامان داده که خواننده به تدریج و گام به گام به نتیجه‌گیری کلامی برسد. فهرست اجمالی کتاب دربردارنده دو مقدمه، چهل حجت و خاتمه‌ای است که به جمع‌بندی مباحث می‌پردازد.

بررسی دیباچه و انجام کتاب «الحجة البالغة»

سید خلف موسوی در دیباچه کتابش برای اولین بار از مجموعه پنج گانه خود پرده برمی‌دارد و ترتیب تألیف آن‌ها را چنین اعلام می‌کند:

۱. الحجة البالغة (کتاب حاضر)؛ ۲. فخر الشیعة؛ ۳. سیف الشیعة؛ ۴. برهان الشیعة؛ ۵. المودة فی القربی.

این فهرست که به قلم خود مؤلف نگاشته شده، وحدت مضمونی و روش‌شناختی مجموعه را اثبات می‌کند و اثر را به عنوان کتاب آغازین و پایه این منظومه کلامی-جدلی معرفی می‌نماید. این موضوع نشان می‌دهد که حجة البالغة نخستین حلقه یک پروژه پنج‌گانه در اثبات امامت و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام بوده است. به عبارت بهتر این اثر، مدخل یک منظومه فکری بزرگ‌تر است.

دیباچه طولانی و مستجع کتاب نیز حاوی مدیحه‌ای از امام‌قلی خان است که کتاب به او تقدیم شده است. امام‌قلی خان، حاکم فارس در دوره صفوی است؛ این امر نشان‌دهنده پیوندهای سیاسی و فرهنگی مؤلف با ساختار قدرت عصر صفوی است.

(مشعشی، ۱۳۹۶، ۱/۱۳۰). همچنین این مقدمه تصویر روشنی از شخصیت علمی مؤلف ارائه می‌دهد آن جا که خود را «فقیر إلى رحمة ربه» می‌خواند اما هم‌زمان از تسلطش بر علم اصول، حضور در میان «الأکابر»، و تألیف کتب متعدد خبر می‌دهد. در واقع ترکیب تواضع صوفیانه و اعتماد به نفس علمی از خصایص ایشان است. بیان «لم أُسبق إلى حسن تصنيفها ولعلي لم أُلحق» نشان‌دهنده اعتقاد او به ابتکاری بودن اثر است (حجة البالغة، ۱۰۲۵، برگ ۴).

از نظر روش‌شناسی، مؤلف رویکردی چهارمرحله‌ای و نوآورانه برای اثبات نزول آیات در شأن امیرالمؤمنین (علیه السلام) طراحی کرده به این ترتیب: نخست، حل مشکلات لفظی و معنایی آیه در چارچوب تفسیر؛ دوم، بررسی سبب نزول؛ سوم، استناد به احادیث معتبر شیعه و سنی (سنن ظاهره)؛ چهارم، تأویل باطنی و ذکر آثار و روایات مؤید.

عبارت بسیار مهم «جعلت هذا الكتاب الأول الموسوم بالحجة البالغة ومسلکي فيه على ما صدّق به الفريقان في نزول الآيات في شأن وصيّ سيد البريات». نشانگر آن است که موضوع اصلی کتاب اثبات امامت و ولایت امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) بوده و روش اصلی آن استناد به آیات قرآن است آن هم در مواردی که شیعه و اهل سنت هر دو نزول آیه را در شأن علی (علیه السلام) پذیرفته‌اند. پس کتاب حجة البالغة اثری اختلافی - انکاری نیست؛ بلکه «اشتراکات تفسیری» را مبنای احتجاج قرار می‌دهد. در واقع مؤلف به شکلی کم‌نظیر روش کارش را تشریح می‌کند:

(۱) تفسیر آیه و حل غوامض آن؛

(۲) بررسی سبب نزول و مستندات تاریخی - روایی؛

(۳) استناد آیه در «السنن الظاهرة/الطاهرة»؛ یعنی منابع معتبر اهل سنت؛

(۴) برهانی در یک «مجلس» مستقل برای تأویل و تعبیر آیه؛

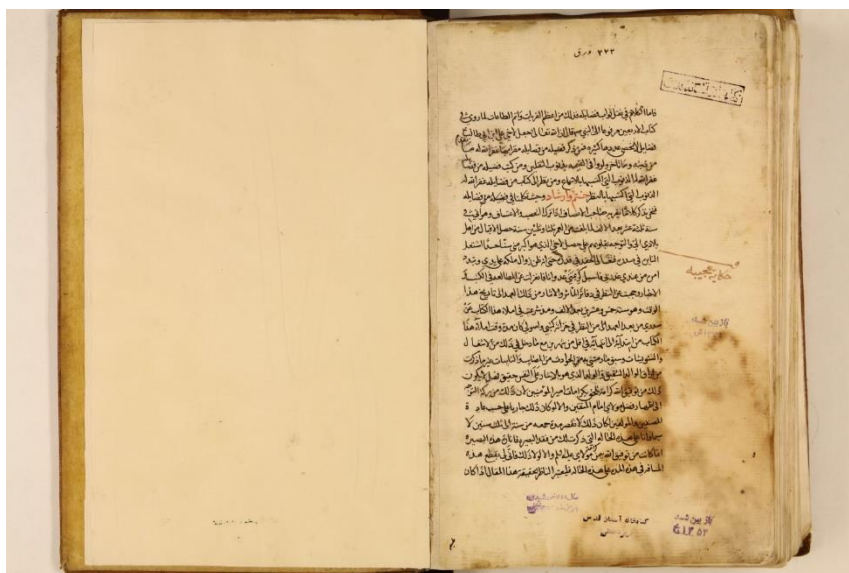
و در پایان «أذلتها بآثار تشهد على كمال تصديقها» یعنی روایات و شواهد تکمیلی. این روش، کتاب را به یک منظومه تفسیری - حدیثی - کلامی چندلایه تبدیل می‌کند. او صراحتاً اعلام می‌کند که قصد دارد به آنچه «صدق به الفريقان» است تکیه کند؛ یعنی رویکردی جدلی - کلامی با هدف اقناع اهل سنت نه صرفاً تأیید درون‌مذهبی. این روش در قرن یازدهم کم سابقه و پیشرو به شمار می‌رود. مؤلف به روشنی می‌گوید انتشار کتاب موجب «تقویت اعتقاد»، «قرب به مسالک السداد» و «ظهور نوره کالصباح» خواهد شد. این موضوع نشان می‌دهد که کتاب فقط یک اثر علمی نیست بلکه کارکرد اعتقادی و تعلیمی نیز دارد.

نثر کتاب تابع سنت «نثر علما» با لحن بلاغی، سجعی و متمایل به مواعظ است. میزان فصاحت و عمق واژگان مؤلف نشان می‌دهد اثر در میان آثار تفسیری - کلامی صفوی جایگاه بالایی دارد.

سبک نگارش دیباچه نمونه‌ای برجسته از نثر مسجع فنی دوره میانه مشعشعیان است که با دو بیت شعر عربی در مدح امام علی (ع) آمیخته شده و فضای عاطفی - عرفانی شدید شیعی آن عصر را به زیبایی بازتاب می‌دهد. در مجموع، الحجة البالغة علاوه بر این که اثری کلامی - تفسیری است، سندی زنده از حیات فکری، سیاسی و ادبی شیعه در خوزستان در دهه‌های میانی قرن یازدهم هجری به شمار می‌رود.

نثر آمیخته با اصطلاحات سلوکی: «المقامات و الأحوال»، «الطريقة المثلى»، «نزهة المقدسين»، «تحفة ملائكة الأرضین». نسبت دادن نگارش کتاب به توفیق الهی و تأکید بر قدسی بودن ذکر فضائل امیرالمؤمنین (ع) که نشان می‌دهد مؤلف رویکردی عرفانی اما کاملاً در چارچوب آموزه‌های شیعی دارد به ویژه آن جا که روی «طهارت رویکرد» تأکید کرده است.

متن باقی مانده نسخه، در آغاز و میانه افتادگی دارد و در بخش انجام، مؤلف با خط و بیانی شخصی، به شرایط تألیف در دوران نابینایی اشاره می کند. این گزارش که در صفحه پایانی نسخه با یادداشت حاشیه ای «حکایه عجیبه» مشخص شده، می نمایاند که اثر حاضر طی حدود دو ماه به املائی مؤلف و به صورت شفاهی، برای کاتب خوانده شده است (حجةالبالغة، ۱۰۲۵، برگ ۲۲۲).

۲۱۶
پایانی نابینایی
سال چهارم، شماره ششم، بهار و تابستان ۱۴۰۴

وضعیت فیزیکی نسخه

بر اساس آنچه مؤسسه فرهنگی پژوهشی الجواد فهرست کرده، اوراق نسخه، آثار متعددی از رطوبت، لکه های قهوه ای، ساییدگی لبه کاغذ و فرسودگی جلد دارد. در برخی صفحات، کتابت با جوهر مشکی پررنگ انجام شده اما مواردی از محو شدن جزئی یا قلم خوردگی متن نیز مشهود است. در حواشی برخی صفحات، یادداشت های

علمی و تصحیح‌های موضعی، همراه با عبارت‌های دعایی مانند «وَفَقَهُ اللهُ تَعَالَى» دیده می‌شود (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، بی‌تا).

نسخه خطی حجة‌البالغة که در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود، نه تنها از حیث غنای محتوایی بلکه به لحاظ ویژگی‌های مادی و شیوه کتابت، نمونه‌ای شایسته توجه در میراث مکتوب شیعی قرن یازدهم هجری است. خط نسخ آن با دقت و انسجام خاصی کتابت شده و هر برگ آن حاوی ۲۳ سطر است. جلد فعلی نسخه احتمالاً در دوره‌های متأخرتر تجدید شده و در حاشیه‌ها، یادداشت‌های اصلاحی و توضیحی به خطی متفاوت مکتوب است که نشان‌دهنده استفاده پژوهشی از نسخه در دوران گذشته است.

این ویژگی‌های نسخه‌شناختی، همراه با گزارش پایانی مؤلف، ارزش سندی این نسخه را هم برای پژوهش‌های کلامی و هم برای مطالعات تاریخ کتابت و فرهنگ مکتوب استان خوزستان، به‌ویژه منطقه خلف‌آباد و حویزه در عصر صفوی برجسته می‌سازد.

جدول نسخه‌شناسی

ردیف	ویژگی	توضیحات
۱	عنوان اثر	حجة‌البالغة
۲	نام مؤلف	سید خلف بن عبدالمطلب مشعشی حویزی
۳	تاریخ تألیف	۱۰۲۵ق
۴	موضوع	کلام شیعی، اثبات امامت حضرت علی (ع)
۵	نوع خط	نسخ
۶	تعداد سطر در هر صفحه	۲۳ سطر

۷	تعداد برگ‌ها	۲۲۲ برگ
۸	ابعاد نسخه	۱۸ × ۲۸ سانتی متر
۹	محل نگهداری	کتابخانه آستان قدس رضوی
۱۰	شماره عمومی	۶۴۶۲
۱۱	شماره قبض	۵۶۶۴
۱۲	تاریخ وقف	آذر ۱۲۳۲ شمسی
۱۳	وضعیت نسخه	تصحیح نشده و چاپ نشده
۱۴	ویژگی‌های خاص	توضیح مؤلف درباره نایب‌نمایی‌اش در صفحه پایانی، نظم ساختاری و استفاده از استنادات معتبر، یادداشت‌های حاشیه‌ای متفاوت

جایگاه و اهمیت کتاب حجة‌البالغة

حُجَّة‌البالغة سید خلف حسینی موسوی مشعشعی را باید یکی از برجسته‌ترین متون کلامی شیعه در سده یازدهم قمری دانست؛ متنی که نه تنها از منظر محتوای استدلالی ارزشمند است، بلکه از جهت تکوین اندیشه کلامی در بستر تاریخی جنوب غرب ایران و فضای مذهبی- سیاسی عصر صفوی نیز اهمیتی ویژه دارد. این رساله در دوره‌ای پدید آمده که مسئله امامت و ولایت به سطحی بی سابقه از حساسیت رسیده و مباحث مربوط به اثبات حقانیت اهل بیت (علیهم‌السلام) در حوزه‌ها، منابر و حتی میدان سیاست حضوری جدی داشته است. سید خلف در چنین محیطی کوشیده تا سنت کلامی خاندان مشعشعی را در قالب دستگاهی منظم، استدلال‌مند و قابل عرضه در برابر دیگر نحله‌های فکری عصر بازآفرینی کند.

ویژگی نخست این اثر را باید در روش استدلالی و معماری منطقی متن جست‌وجو کرد. مؤلف با گشودن دو مقدمه، نه از باب تکلف بلکه برای بنیان‌گذاری شیوه استدلالی کتاب، مخاطب را به چارچوب معرفتی خویش وارد می‌کند. از آن‌جا که رساله در نقطه تلاقی عقل‌گرایی شیعی با حجّیت نص جای می‌گیرد، مؤلف آگاهانه کوشیده تا با ارائهٔ چهل حجت مستقل - بر پایهٔ آیات، روایات و تحلیل‌های عقلی - خواننده را در مسیری تدریجی از مبانی، به نتایج، هدایت کند. این ترکیب سنجیده، **حجة‌البالغة** را به متنی آموزشی بدل ساخته که برای شاگردان علم کلام، هم نقش «درسنامه» دارد و هم «متن درسی برای مناظره». بدین ترتیب رساله در میان آثار هم‌روزگار خود جایگاهی کم‌نظیر یافته است.

از منظر زمینهٔ تاریخی نیز کتاب ارزش‌های چندلایه‌ای دارد. ذکر نام امام‌قلی‌خان و ارتباط مؤلف با دستگاه سیاسی صفوی نشان می‌دهد که عالمان مشعشی نه در حاشیه، بلکه در متن مباحث سیاسی - عقدی زمانه حضور داشته‌اند. خطاب‌ها و اشارات گستردهٔ مؤلف به حوادث اثرگذار تاریخ اسلام و رخدادهای عصر خود، چهره‌ای زنده از تعامل میان قدرت سیاسی، نهادهای دینی و مدارس علمی جنوب غرب ایران ترسیم می‌کند؛ تعاملی که بدون این متن، تنها در منابع تاریخی رسمی قابل مشاهده بود.

افزون بر این، اشارهٔ سید خلف به نایبانی خود - که حاصل فشارهای شدید سیاسی، خانوادگی بوده - به این اثر، چهره‌ای انسانی و تراژیک می‌بخشد و نشان می‌دهد که این رساله، محصول آرامش کتابخانه‌ای نیست، بلکه در دل تجربه‌ای سخت و تلخ پدید آمده است.

پژوهش تحلیلی حاضر نشان می‌دهد که حجة‌البالغة صرفاً متنی کلامی برای اثبات ولایت نیست؛ بلکه سندی در تاریخ اجتماعی، فرهنگی و فکری خوزستان و حوزهٔ مشعشی در قرن یازدهم است. همچنین از خلال ساختار استدلالی، شواهد تاریخی

مؤلف، ارجاعات سیاسی، و نحوه طرح منازعات اعتقادی می‌توان لایه‌هایی از فرهنگ علمی منطقه و جایگاه خاندان مشعشعی را بازایی کرد. بدین معنا رساله، ظرفیت‌های گسترده‌ای برای پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در قلمرو تاریخ اندیشه، جامعه‌شناسی دین و مطالعات منطقه‌ای دارد که می‌توان آن را یکی از حلقه‌های پیونددهنده میان فضای علمی خوزستان و ساختار کلان مذهبی-سیاسی دولت صفوی شمرد.

ساختار و محتوای تفصیلی کتاب حجة البالغة

ساختار کلی کتاب عبارت است از:

۱. دو مقدمه

- مقدمه اول: تبیین روش استدلال بر اساس نقل و عقل.
- مقدمه دوم: ضرورت وجود امام، عصمت و نقش او در هدایت امت.
- ۲. چهل حجت (برهان) که هر حجت بر اساس یک آیه قرآن آغاز می‌شود، سپس با توضیح لغوی، شأن نزول، احادیث شیعه و اهل سنت و استدلال عقلی تکمیل می‌گردد.
- ۳. یک خاتمه

- جمع‌بندی مباحث و تأکید بر تبعیت از امام معصوم.
- یادداشت شخصی مؤلف درباره نایبانی‌اش.
- نکات قابل توجه:
- ترتیب‌بندی حجج نشان می‌دهد مؤلف به دنبال ایجاد حجیت انباشته بوده؛ به این معنی که هر برهان مکمل برهان قبلی است.
- ارجاع به منابع اهل سنت در چندین حجت، نشان‌دهنده رویکرد جدلی-استدلالی برای مناظره با مخالفان است.

-- در برخی موارد، استدلال عقلی بر استدلال نقلی مقدم شده که در حوزه کلام قرن یازدهم ویژگی خاصی به شمار می‌رود.

خلاصهٔ چهل حجت

شماره	آیه محوری / موضوع	خلاصهٔ محتوا
۱	إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ	نصب حضرت علی علیه السلام به امامت در ماجرای بخشیدن انگشتر در رکوع.
۲	يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ	امر الهی به پیامبر برای اعلان ولایت علی علیه السلام در غدیر خم.
۳	الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتِمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي...	رضایت الهی از ابلاغ ولایت به عنوان تکمیل دین.
۴	قل تعالوا ندع أبناءنا وأبنائهم	مساوات علی علیه السلام با پیامبر صلی الله علیه و آله در فضائل.
۵	إن الذين آمنوا وعملوا الصالحات	فضائل و عصمت علی علیه السلام ، فاطمه علیها السلام و حسنین علیهما السلام .
۶	إن الذين آمنوا وعملوا الصالحات	برتری علی علیه السلام به عنوان بهترین مخلوق.
۷	يا أيها الذين آمنوا اتقوا الله وكونوا مع الصادقين	وجوب اطاعت مؤمنان از علی علیه السلام .
۸	أفمن كان على بينة من ربه ويتلوه شاهد منه	علی علیه السلام به عنوان شاهد پیامبر صلی الله علیه و آله .
۹	قل كفى بالله شهيدا بيني وبينكم ومن عنده علم الكتاب	علی علیه السلام پایدار در تصدیق پیامبر و تکذیب مخالفان.
۱۰	إنه لما طفي(الماء) حملناكم في الجارية	علی علیه السلام وارث علم پیامبر صلی الله علیه و آله .
۱۱	إن تتوبا الى الله فقد صغت قلوبكما وإن تظاهرا عليه	نصرت الهی علی علیه السلام به پیامبر صلی الله علیه و آله .

۲۶	أم حسب الناس أن يتركوا إه...	حضرت علی علیه السلام به عنوان آیت امتحان بندگان.
۲۷	أفمن كان مؤمناً كمن كان فاسماً لا يستوون إه...	مؤمن نامیدن حضرت علی علیه السلام از سوی خداوند.
۲۸	الذين ينفقون أموالهم بالليل والنهار سرّاً وعلانية إه...	مدح جود و بخشش حضرت علی علیه السلام.
۲۹	يا أيها الذين آمنوا إذا ناجيتم الرسول فقدموا بين يدي إه...	امثال حضرت علی علیه السلام به امر خدا برخلاف دیگران.
۳۰	هو الذي أيدك بنصره و بالمؤمنين وقوله: (ولقد نصركم الله بيدر وأنتم أذلة).	نصرت حضرت علی علیه السلام به پیامبر ﷺ و دین خدا.
۳۱	لا يستوى القاعدون من المؤمنين غير أولي الضرر إه...	افضلیت حضرت علی علیه السلام بر دیگر اصحاب.
۳۲	من المؤمنين رجال صدقوا ما عاهدوا الله عليه وقوله: «ورد الله الذين كفروا إه...»	پیروزی حضرت علی علیه السلام بر احزاب مشرکین.
۳۳	ومغانم كثيرة تأخذونها وكان الله عزيز حكيماً .	فتوحات به دست حضرت علی علیه السلام.
۳۴	ولقد نصركم الله في مواطن كثيرة ويوم حنين إه...	اثبات حضرت علی علیه السلام در کنار پیامبر ﷺ.
۳۵	إن الذين آمنوا و عملوا الصالحات سيجعل لهم الرحمن وداً .	اثبات مودت حضرت علی علیه السلام در قلوب اولیای خدا.
۳۶	وأن هذا صراطي مستقيماً فاتبعوه إه...	حضرت علی علیه السلام؛ صراط مستقیم
۳۷	عم يتساءلون عن النبأ العظيم.	تعظیم شأن حضرت علی علیه السلام از سوی خداوند.
۳۸	واسأل من ارسلنا من قبلكم رسلنا.	بعثت انبیا برای تصدیق ولایت حضرت علی علیه السلام.
۳۹	طوبى لهم و حسن مآب إه...	شرف مقام حضرت علی علیه السلام
۴۰	إنّ علیاً رأس المؤمنين و أميرهم في كل ما ورد يا أيها الذين آمنوا	حضرت علی علیه السلام؛ رأس و امیر مؤمنان.

روش‌شناسی مؤلف در چهل حجت

بررسی متن حجة‌البالغة نشان می‌دهد که سید خلف مشعشی از الگویی منظم و چندلایه در استدلال بهره برده که هم با سنت جدلی علمای شیعه قرن‌های پیش سازگار است و هم نوآوری‌هایی دارد. این روش‌شناسی را می‌توان در پنج محور اصلی خلاصه کرد:

۱. ابتدا بر نص قرآنی

هر یک از چهل حجت با انتخاب یک آیه محوری آغاز می‌شود. این آیه معمولاً بار معنایی روشنی در بحث امامت و ولایت دارد (مانند آیه ولایت، آیه تبلیغ، آیه اکمال). وی نخست متن آیه را ذکر کرده، سپس به شأن نزول آن می‌پردازد و خوانش لغوی و نحوی کلمات کلیدی آیه را ارائه می‌دهد. در ادامه نیز ارتباط آیه با مسئله امامت را با تکیه بر تفسیرهای مشهور شیعه و منابع اهل سنت تحلیل می‌کند.

۲. ترکیب نقل و عقل

سید خلف پس از تفسیر آیه، شواهد روایی را نیز ذکر می‌کند؛ از جمله احادیث معتبر از پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم‌السلام؛ نقل از منابع اهل سنت برای تقویت حجیت نزد مخالفان. سپس استدلال عقلی می‌آورد تا نشان دهد که بدون پذیرش امامت علی علیه‌السلام، نظام اعتقادی اسلام دچار نقص می‌شود. این ترتیب نقل → عقل یا برعکس در برخی حجج، بسته به نیاز بحث تغییر می‌کند.

۳. کارکرد جدلی - مناظره‌ای

ساختار هر حجت به نحوی تنظیم شده که بتواند در فضای مناظره به تهای نیز کارآمد باشد:

- آغاز با نقل مشترک (قرآن یا حدیث متفق علیه).

- تحلیل منطقی بی‌نیاز از مقدمات پیچیده فلسفی.

- پاسخ به اعتراضات و شبهات رایج در حاشیه بحث.

۴. انباشتی بودن استدلال

چیدمان حجج به گونه‌ای است که برهان‌های پیشین، مقدمه و پشتوانه برهان‌های بعدی‌اند. این ساختار باعث می‌شود خواننده یا مخاطب در طول متن با یک فرآیند اقتناعی تدریجی مواجه شود؛ از اثبات اصل ولایت تا ضرورت عصمت و سپس شواهد تاریخی و شخصی.

۵. زبان و سبک بیان

زبان کتاب ترکیبی است از عربی فصیح برای نقل نصوص و استدلال‌های رسمی در پاره‌ای توضیحات حاشیه‌ای که نشان می‌دهد مؤلف به مخاطب محلی یا شاگردان خود نیز می‌اندیشیده است. سبک او ایجاز در بیان دلیل و اطناب در پاسخ به اشکال است؛ طوری که هیچ شبهه‌ای بی‌پاسخ رها نمی‌شود.

۶. اهمیت روش‌شناسی سید خلف

از دیدگاه تاریخ کلام، این روش نشان‌دهنده بلوغ مناظره شیعی در اواخر قرن یازدهم است.

انباشتی بودن حجج نیز الگویی آموزشی برای شاگردان علوم دینی فراهم می‌کند. همچنین استفاده از منابع غیرشیعی، وجهه جدلی و بین‌مذهبی کتاب را برجسته می‌سازد و آن را فراتر از یک اثر درون‌مذهبی مطرح می‌سازد.

خاتمه کتاب و یادداشت نابینایی مؤلف

صفحه پایانی کتاب حجة‌البالغة، متفاوت از سایر بخش‌هاست. سید خلف مشعشی پس از بیان آخرین فضیلت‌ها و حجج درباره امیرالمؤمنین (علیه السلام)، ختم کلام را به یادداشتی شخصی پیوند می‌زند.

او با استناد به روایتی از پیامبر ﷺ درباره ثواب یادکرد، نگارش و حتی نگاه به فضایل امام علی علیه السلام، برای اثبات این صحت عملی حدیث از حوزه بحث کلامی فاصله می گیرد و واقعه ای شخصی را نقل می کند:

«در سال سیزده پس از هزار (۱۰۱۳ق)، که مرا سی و سه سال از عمر گذشته بود، مردم دیارم به من رو آوردند و قلوبشان متوجه من شد. این امر برادرم - که از من بزرگ تر بود - را به حسد انگیخت، آتش کینه در سینه اش شعله ور شد و بیم زوال قدرتش بر من رفت. پس بر من غدر کرد و به ستم، دو چشمم را پوشاند (منع بینایی کرد)» (حجة البالغة، برگ ۲۲۲).

در نتیجه این حادثه، وی از مطالعه در کتاب ها و مآثر بازماند و تا سال ۱۰۲۵ق که زمان املای این کتاب است، از دسترسی به گنجینه علوم کتاب هایش محروم بود. مؤلف تصریح می کند که از آغاز تا پایان املای حجة البالغة، کمتر از دو ماه طول کشیده است؛ آن هم در حالی که به گفته خودش با اشتغال ها، تشویش ها و مصائب سنگینی همچون فقدان پدر مهربان و مرگ فرزندی که برایش عزیز بود، روبه رو بوده است. او نوشتن کتابی به این اهمیت را در کوتاه ترین زمان ممکن با وجود نایبانی، «کرامتی از کرامات امیرالمؤمنین علیه السلام» و نتیجه «برکت توجه به اظهار فضیلت امام متقین» می داند:

«اگر بنا بود بر اساس عادت مصنفان باشد، گردآوری چنین کتابی کمتر از یک تا سه سال تمام نمی شد، به ویژه با وضعی که من دارم، از فقدان بصر (بینایی). اما روشنایی این بصیرت، تنها از توفیق خدا بود به یمن مولایم علیه السلام.» (حجة البالغة، ۱۰۲۵، ۲۲۲).

این یادداشت، ارزش این نسخه خطی را به دلایل زیر از یک متن کلامی فراتر می برد:

۱. منبع تاریخی بومی: برای شناخت رقابت ها و منازعات سیاسی - خانوادگی خاندان مشعشی در اوایل قرن یازدهم هجری.

۲. سند جامعه‌شناختی: نمونه‌ای از ایستادگی و حفظ فعالیت علمی علما با وجود بحران‌های شخصی و فشارهای قدرت محلی.

۳. گواه فرهنگی - سیاسی: نشانه‌ای از پیوند علم دینی با ساختار قدرت در جامعه قبیله‌ای عرب خوزستان.

پس از این واقعه، سید خلف به کهگیلویه و سپس به خلف‌آباد (رامشیر) کوچ می‌کند و با حمایت امام‌قلی‌خان، شهری تازه تأسیس می‌نماید. نقش او در حفر نهرهای آبیاری و جذب علما نشان می‌دهد که فعالیت علمی و عمرانی را هم‌زمان پیش می‌برد؛ گویی نایبانی نه تنها مانع پیشرفت او نشد، بلکه اراده‌اش را برای خدمت به دین و جامعه استوارتر کرد.

نتیجه‌گیری

کتاب حجة البالغة اثر سید خلف‌بن عبدالمطلب موسوی مشعشی، یک متن کلامی برجسته در اثبات امامت و ولایت امیرالمؤمنین علیه السلام است و سندی تاریخی و فرهنگی از جنوب غرب ایران در قرن یازدهم هجری محسوب می‌شود. این اثر با انتخاب ساختار منظم دو مقدمه، چهل حجت و یک خاتمه و با بهره‌گیری از روش‌شناسی هم‌زمان نقلی و عقلی، توانسته است هم در عرصه مناظرات مذهبی و هم در آموزش علوم دینی نقش آفرین باشد.

از منظر نسخه‌شناسی، نسخه موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی به عنوان یک منبع اصیل، واجد ارزش‌های چندگانه است:

۱. ارزش متنی به دلیل زبان مستند و استناد دقیق به قرآن و حدیث.
۲. ارزش تاریخی به واسطه یادداشت پایانی مؤلف که اطلاعات مهمی از زندگی و شرایط سیاسی - اجتماعی زمانه‌اش ارائه می‌دهد.

۳. ارزش میان‌رشته‌ای برای مطالعات کلامی، تاریخ اجتماعی، جغرافیای فرهنگی و حتی تاریخ عمرانی منطقه خوزستان.

بررسی محتوای چهل حجت نشان می‌دهد که سید خلف با رویکرد انباشتی، از اثبات اصل ولایت با آیات کلیدی آغاز کرده و تا تبیین جزئیات عصمت و شواهد تاریخی پیش رفته است. استفاده از منابع اهل سنت، مهارت در پاسخ‌گویی به شبهات و حفظ پیوستگی مباحث، کتاب را در زمره آثار مناظره‌ای کلاسیک اما با نگاهی محلی و کاربردی قرار می‌دهد.

از نظر تاریخ اندیشه، حجة‌البالغة حلقه‌ای است میان سنت متقدم کلام شیعه (قرون ۵-۱۰ ق) و فضای فکری دوره صفوی؛ جایی که پیوند علم و قدرت سیاسی و نقش علمای محلی در تحولات منطقه‌ای برجسته می‌شود.

۲۲۸

سال چهارم، شماره ششم، بهار و تابستان ۱۴۰۴

منابع * قرآن کریم

۱. احمدی مهر، نصرالله، مجموعه نسخ خطی کتب مولاخلف، بی‌جا، بی‌نا، ۱۴۰۳.
۲. اسماعیل باشا بن محمد امین بن میر سلیم البابانی، هدیه العارفین أسماء المؤلفین وآثار المصنفین، ج ۱، إستانبول، وكالة المعارف، بی‌نا، ۱۹۵۵م.
۳. افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ساعدی خراسانی، محمدباقر، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۶، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۹.
۴. امین عاملی، حسن، أعیان الشیعة، ج ۵ و ۶، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، چ چهارم، ۱۴۰۳ق.
۵. حسنی، محمدجواد، «گونه‌شناسی نگارش‌های حدیثی دوران مشعشعیان در منطقه هویزه»، دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث، ش ۶، پاییز ۱۳۹۸، صص ۱۳۰-۱۵۹.
۶. حکیم، حسن عیسی، المفصل فی تاریخ النجف الأشرف، ج ۴، قم، المكتبة الحیدریة، چ سوم، ۱۳۸۵ق.
۷. رنجبر، محمدعلی، مشعشعیان: تحولات تاریخی و ماهیت فکری و اجتماعی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰ش.
۸. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، «الحجة = حُجَّةُ الْبَالِغَةِ» [مدخل نسخه خطی]، فهرستگان نسخ خطی، بی‌تا، بازیابی شده از opac.nlai.ir: مورخ ۲۰ مرداد ۱۴۰۴ش.
۹. سبحانی تبریزی، جعفر، و مؤسسه امام صادق (ع)، گروه علمی، معجم طبقات المتکلمین، ۵ جلد، قم، مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۳۸۲ش.
۱۰. شیر، جاسم حسن، تاریخ المشعشعیین و تراجم أعلامهم، ج ۱، نجف اشرف، الآداب، ۱۹۶۵م.
۱۱. قیم، عبدالنبی، «اقدامات فرهنگی سید مطلب مشعشعی»، فصلنامه تاریخ اسلام، سال پنجم، ش ۱۹، پاییز ۱۳۸۳، صص ۱۱۷-۱۲۵.
۱۲. قیم، عبدالنبی، پانصد سال تاریخ خوزستان، تهران، اختران، ۱۳۹۳.

۱۳. مشعشعی، علی بن عبدالله، الرحلة المکیة: تاریخ سیاسی و اجتماعی مشعشعیان، تهران، انتشارات مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۶ش.
۱۴. حجة‌البالغة، نسخة خطی، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره بازیابی ۶۴۶۲.

